

ALADIN HUSIĆ

Orientalni institut, Univerzitet u Sarajevu

RAZVITAK JEVREJSKE ZAJEDNICE U SARAJEVU DO KRAJA 17. STOLJEĆA¹

Sažetak

Formiranje i razvitak jevrejske zajednice u Sarajevu prate brojne nepoznanice na koje nisu ponuđeni odgovori koji bi mogli otkloniti dileme proistekle iz pojedinih interpretacija. Autor hronološki prati vijesti u objavljenim izvorima različite provenijencije, kritički ih propituje kao što propituje neka ustanovljena i u historijskoj literaturi već prihvaćena mišljenja. Ta mišljenja sučeljava međusobno, te sa neobjavljenim izvorima, kako onima koji su djelimično korišteni u literaturi tako i onima koji su bili nepoznati i nisu uopće u dovoljnoj mjeri iskorišteni. Iz takvog pristupa u radu su proistekle dvije cjeline. Prva je dominantno sintetsko-kritičkog karaktera sa elementima nove izvorne perspektive, dok u drugom dijelu autor donosi popis sarajevskih Jevreja s kraja 17. stoljeća, kao argumentaciju za neke teze koje se iznose u radu.

Cljučne riječi: Sarajevo, Jevreji, Sijavuš-paša, Beytū'l-Yahūd, popis Jevreja

*

***

Kao i mnoga druga, pitanje Jevreja i jevrejske zajednice u Bosni, posebno u ranoj fazi njihovog naseljavanja i integriranja nije dobilo zadovoljavajući odgovor kada i u kojem broju se Jevreji naseljavaju u Bosnu. Dosadašnje konstatacije su uglavnom uopćene i zasnovane na fragmentarnim podacima na osnovu kojih su se stvari često generalizirale i postajale općeprihvaćenim, iako za to nije bilo dovoljno dokaza u izvorima. Nesporno je da je Sarajevo prva stanica u koju su došli, u kojoj su se zaustavili, integrirali i razvijali, a zatim dalje širili Bosnom i da se to, koliko barem izvori dopuštaju, dogodilo sredinom 16. stoljeća. Pomanjkanje odgovarajućih izvora koji bi mogli dati željeni odgovor otvaralo je put različitim interpretacijama i zaključcima, koji se moraju preispitati. Mnoštvo je radova koji su te činjenice isticali i interpre-

1 Rad je proistekao iz projekta pod nazivom „Sarajevski Jevreji u izvorima osmanske provenijencije 1463-1878“, radenog tokom 2016. godine uz potporu Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo (Ugovor: 11-05-14-20677-1/16 zaključen 29.08.2016.). Ovom prilikom objavljujemo prvi dio, dok je znatno obimniji rukopis koji se odnosi na 18. i 19. stoljeće u pripremi za objavljivanje.

tirali u različitim kontekstima i različitim povodima.² Najpoznatije i najstarije studije o Jevrejima u Bosni predstavljaju *Historija bosanskih Jevreja* Moše (Rafaela) Atijasa poznatijeg kao Zeki-efendija³ i *Sefardi u Bosni* Morica Levija.⁴ Ovim treba dodati *Spomenicu* nastalu u povodu 400 godina dolaska Jevreja u Sarajevo,⁵ te studiju Avrama Pinta pod naslovom *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*.⁶ Prve dvije su u dobroj mjeri bile polazište i nezaobilazne u svim kasnijim radovima o Jevrejima. Neke teze istaknute u navedenim studijama neophodno je preispitati i u svjetlu nekih novijih radova, a posebno propitati na temelju ovih izvora, redefinirati ih i reinterpretirati. Zeki-efendija je istakao da se ne zna „kada su došli i u kojem broju.“ No, kasnije će biti nešto precizniji i sa sigurnošću istići da se to dogodilo u vrijeme Hadima Ali-bega (1551.) godine.⁷ Taj dolazak on veže za 5311. po jevrejskom kalendaru, što bi odgovaralo 1551. a ne 1541. godini. Podatak, kako kaže preuzeo je „iz rukopisne knjige koju sam uzmogao nabaviti iz stare turske biblioteke“.⁸ Zanimljiviji manja vremenska neslaganja, želimo napomenuti da smo takvim navodom uskraćeni najvažnijeg detalja koji danas uslijed pomanjkanja te informacije nismo u stanju provjeriti, a to je iz kojeg izvora potječu podaci koje je koristio i u kojoj mjeri se mogu smatrati pouzdanim. Neslaganja u dataciji koju donosi nisu presudno važna za suštinu pitanja. Mnogo je važnije što govori o broju od 30 do 40 osoba. Ponekad se na ovaj podatak pozivaju neki historiografi i na tim premisama izvode i druge zaključke. Ističući egzistencijalno pitanje, naglašava da su bili smješteni u hanovima i da su se bavili trgovinom žitaricama i manifakturnom robom koju su izvozili u Evropu.

2 Budući da će se radovi dalje spominjati, ovdje se neće pojedinačno navoditi.

3 Tekst *Istoria de los Žudios de Bosna* (*Historija Jevreja Bosne*) autora Moše (Rafaela) Atijasa (Moše Rafailović) zvanog Zeki efendija objavljen je na hebrejskom prvih godina 20. stoljeća u listu *La Alborada – Zora* u pet nastavka, u br. 16, 17, 18, 20, 22, sve u 1901. godini. Serijal je iz nepoznatog razloga prekinut nakon petog nastavka, tako da nije završen. O navednoj historiji opširnije u: Muhamed Nezirović, „Historija Bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki efendije“, *Prilozi*, Institut za istoriju, 29 (2000) Sarajevo 2000, 245-260. Eli Tauber, *Zeki Effendi 1916-2016*, Dobra Knjiga, Sarajevo 2016, 34.

4 Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, Savez jevrejskih opština u Jugoslaviji, Beograd 1969. Ova publikacija je najprije objavljena na njemačkom 1911. pod naslovom *Die Sephardim in Bosnien*, potom 1926. u nastavcima u *Židovskoj svijesti*.

5 *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Oslobođenje, Sarajevo 1966.

6 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.

7 E. Tauber, *Zeki Effendi*, 34. Prema Muvekkitu, spomenuti Ali-beg je bio u dva navrata na položaju bosanskog sandžakbega 958. (18.01.1551.-6.01.1552.) i 959. (07.01.1552.-27.12.1552.). Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Povijest Bosne I*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 136. i 138.

8 M. Nezirović, „Historija Bosanskih Jevreja“, 249; E. Tauber, *Zeki Effendi*, 34.

Smještaj kako ga predstavlja, te zanimanja impliciraju ono što će ustvrditi kasnije, da su prvi Jevreji tu bili privremeno ili povremeno, odnosno da su u Sarajevo dolazili bez porodica, koje su boravile u Solunu ili nekim drugim mjestima. Ta činjenica mnogo je bitna, jer bi mogla pomoći u odgovoru na pitanje zašto su u nekim drugim, kasnijim i vrlo sadržajnim izvorima Jevreji „nevidljivi“. Iz navedenih razloga, kako navodi Zeki-efendija, izvjesni Gazi Hasan-paša (1548. g.) uvjetovao je Jevrejima boravak doseljavanjem njihovih porodica, a koji oni nisu prihvatili uslijed čega su napustili Sarajevo i otišli put Dubrovnika i Mađarske, vjerovatno u Budim.⁹

Očigledna su hronološka neslaganja kod Zeki-efendije, a i ime Hasan-paše iz Hercegovine u poznatim izvorima i literaturi ne figurira kao ime bosanskog sandžakbega. Da nešto od navedenog doista ima smisla potvrđuje neznatan spomen Jevreja u očuvanim izvorima. Njihovo prisustvo evidentno je već od sredine 16. stoljeća, preciznije prve vijesti koje nam pružaju izvori i koje upućuju na prisustvo Jevreja potječu iz 1557. godine. To je najraniji poznati i službeno evidentirani podatak o prisustvu i djelovanju Jevreja u Sarajevu. Nažalost prilično usamljen i izoliran, čini se da u potpunosti potvrđuje naprijed iznesene teze Zeki-efendije. Iz njega vidimo da je bilo riječi o ortačkoj trgovini, pri čemu nije spomenuto ni ime Jevreja trgovca, već samo neodređeno „jedan židov“ (*bir yahūd*). To govori da spomenuti uopće u momentu vođenja postupka nije bio prisutan na sudu, vjerovatno čak ni u Sarajevu. Da se u tom momentu nalazio u Sarajevu, sasvim sigurno bi bio prisutan, ili bi mu barem ime bilo spomenuto, kako je i kod svih drugih aktera u tom postupku. Bojadžija Hasan i Jevrej su očigledno imali zajedničke poslove, koji se spominju u iznosu od 1852 akče.¹⁰ Nepunu deceniju kasnije s kraja 1565. i početka 1566. godine imat ćemo novih, doduše još uvijek ograničenih i vrlo šturih vijesti o Jevrejima u Sarajevu. Riječ je uglavnom o trgovačkim aktivnostima odnosno dužničko-povjerilačkim zabilježkama i potraživanjima po osnovu trgovačkih poslova i usluga u kojima se pojavljuju imena: Isak, sin Abrama (septembra 1565.) zatim (januara 1566.) ponovo Isak, sin Abrama i potom Rafael Solomona sa Isakom Abrama (maja 1566.) iste godine. Negdje u približno isto vrijeme (juna 1566.) susrećemo i ime „Jevrej Rafael“ kao

9 M. Nezirović, „Historija Bosanskih Jevreja“, 249; E. Tauber, *Zeki Effendi*, 35.

10 Gazi Husrev-begova biblioteka *Sidžil*, 1a, (40); Alija Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 24; A. Bejtić, „Sijavuš-pašina दौरa u Sarajevu“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Godina II, knjiga II, Muzej Grada Sarajeva, Sarajevo 1966, 65; Behija Zlatar, „Dolazak Jevreja u Sarajevo“, *Sefarad 92: Zbornik radova [sa znanstvenog skupa]*, Sarajevo 11. - 14. septembar 1992, Institut za istoriju, Sarajevo, 1995, 57-58; Boris Nilević, „Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave“, *Sefarad 92: Zbornik radova [sa znanstvenog skupa]*, Sarajevo 11. - 14. septembar 1992, Institut za istoriju, Sarajevo, 1995, 47-56.

potražioca duga od izvjesnog Osmana.¹¹ Navedeni podaci nedovoljni su da odgovore na brojna druga pitanja koja se nameću u ovom kontekstu. Jedino što se može nedvojbeno vidjeti jeste da je riječ o trgovcima koji se uglavnom bave trgovinom tekstila, čohom, sahtijanom. Drugi vrlo značajan podatak koji se u navedenom kontekstu spominje da je „Isak sin Abrama, nastanjen u mahali Sagračkči hadži Mahmuda“. Iz navedena četiri slučaja, odnosno trgovačke aktivnosti vidljivo je da se radi o samo dva lica, i to Isaku Abrama (ili Avrama) i Rafaelu Solomona. Tako da je, „Jevrej Rafael“ najvjerojatnije identičan sa Rafaelom Solomona koji je spomenut samo mjesec dana prije nego je registrovano njegovo potraživanje od Osmana. Nedostatak detaljnijih informacija između ostalog i o broju Jevreja ostavljao je više prostora nedovoljno uvjerljivim i neutvrđenim činjenicama o Jevrejima Sarajeva. Među njima je i ta da su Jevreji već 1565. godine imali organiziranu opštinu u Sarajevu.¹² Ta tvrdnja nema svoje uporište ni u jednom izvoru niti se iz nekog od raspoloživih to može zaključiti. Pojava u trgovačkim aktivnostima 1565. godine vjerovatno je utjecala, ali je nedovoljna za takav zaključak. Nakon nekoliko već naprijed istaknutih podataka o Jevrejima trgovcima u osmanskim izvorima u 16. stoljeću nemamo više pouzdanih izvora iz kojih bi se moglo pratiti prisustvo Jevreja ili njihov život u Sarajevu. Koliko se na osnovu dubrovačkih izvora moglo ustanoviti u drugoj polovini 16. stoljeća, kao sarajevski trgovci-Jevreji spominju se četiri lica, i to: Jozef, sin Arona Koena, Mojsije Kuzino, Haim Menahem, Josip Abraham Lubelo.¹³

Jedna vrlo upitna zabilješka otvorila je put mnogim mistifikacijama o podizanju posebnog objekta u svrhu izolacije i getoizacije Jevreja pred kraj 16. stoljeća, preciznije 1580-81. godine, što se ne može ničim drugim potvrditi osim tekstom te zabilješke.

“Godine 989 H. (1580-81) Sijavuš paša, bivši rumelijski beglerbeg, bio je nekim važnim poslovima u Sarajevu. U to vrijeme Jevreji u Sarajevu živjeli su u nekoliko mahala, a uistinu, taj milet bio je prljav (*ehl-i mulevves sahipleri*) i nedisciplinovan (*ademi tekayyud*), pa je više puta izbijao požar među njima. Zbog toga su ugledni ljudi (*ajani*) zamolili rečenog pašu da učini uslugu i da Jevreje preseli i udalji iz muslimanskih mahala. Na to je paša, stojeći na stanovištu pomaganja muslimana, istodobno vodeći računa i o tome da ne razbije srca spomenutog mileta, poslije obavljenog dogovora dao da se za sarajevske Jevreje sagrađi jedan poseban veliki han, koji je zavještao kao vakuf vezan za svoje potomstvo. Istodobno je dao dozvolu za gradnju sinagoge“.¹⁴

11 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil 2 (89, 175, 333, 456.)

12 A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i BiH*, 12.

13 Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 203.

14 A. Bejtić, „Sijavuš pašina दौरa u Sarajevu“, 66, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil 4 (42), Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tarih-i Enveri*, II, 314.

Ne ulazeći u vrlo diskutabilnu diplomatsku dimenziju teksta, kako raniji tako i kasniji historijski izvori u potpunosti protivrječe vrlo značajnim konstatacijama iz navedene bilješke, a to je da Jevreji žive u nekoliko mahala i da je data dozvola za gradnju sinagoge koju izvori nigdje ne spominju do sredine 17. stoljeća. I još jedna vrlo značajna protivrječnost. Dozvolu za gradnju sinagoge mogao je dati samo sultan, a nikako namjesnik, pogotovo gost namjesnik.¹⁵

Prva dokumentirana zajednica Jevreja – džemat

Najraniji izvor na osnovu kojega se pouzdanije može sagledati broj rezidenata Jevreja Sarajeva potječe iz prvih godina 17. stoljeća. Uz popis rezidencijalnog stanovništva Sarajeva iz 1604. godine, izvor donosi i popis Jevreja. Tu se izričito navodi: *džemat Jevreja*, što je za sada najraniji poznati spomen postojanja zajednice (*džemata*) Jevreja. No, potpuno neočekivano, u odnosu na neke ranije vijesti osmanskih, ali i dubrovačkih izvora, nalazimo dokumentirana samo tri nosioca domaćinstva: *Mošiko jehudija*, *Solomon jehudija* i *Aslan jehudija*.¹⁶ Ovaj podatak posebno dovodi u pitanje mistifikacije oko Sijavuš-pašino hana. Mnogo štošta je diskutabilno kada je u pitanju njegovo smještanje u 1580/81. godinu. Prvo što se nameće kao pitanje, da li je dovoljna jedna „kratkotrajna“ posjeta da se sagleda stanje i postojeći problemi da bi se udovoljilo molbi koja nije od prevelikog značaja sa stanovišta strateškog državnog interesa. Drugo vrlo važno pitanje jeste, što u vrijeme te posjete jevrejska zajednica nije uopće brojna da bi bilo neophodno koncentrirati ih u jedan gradski kvart. I još nekoliko vrlo značajnih argumenata. Vidjeli smo da su 1604. dokumentirana samo tri domaćinstva Jevreja u Sarajevu. Mnogo je još drugih razloga zbog kojih gradnju Sijavuš-pašino hana treba tražiti kasnije, najvjerovatnije za vrijeme bosanskog namjesnika Sijavuš-paše 1652. godine. Za razliku od Sijavuš-paše koji je dolazio samo u posjetu, ova dvojica su bili namjesnici u Bosni, prvi nekoliko mjeseci, a drugi godinu dana. I najzad, zabilješku na koju su se pozivali svi od Morica Levija do nekih autora novijeg doba, zavedeni sadržajem vrlo upitne datacije, nisu uopće kritički propitivali nego su je bezrezervno prihvatili. Nema sumnje da je Moric Levi bio pod utjecajem Zeki-efendije, koji je opet informacije pronalazio u „jed-

---

15 Iako je ukazao na neke slabe strane ove zabilješke Alija Bejtić nije osporavao njen sadržaj, definirajući je kao produkt narodne tradicije, „koja je dobila snagu historijskog izvora“. A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, 26; A. Bejtić, „Sijavuš pašina दौरa u Sarajevu“, 66-67.

16 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sv. I/1, Obradio: Adem Handžić, Sarajevo 2000, 91.

nom starom rukopisu“ u biblioteci umrlog Abdullah-efendije Alajbegovića.¹⁷ I još samo dva argumenta koja ne idu u prilog tezi o Sijavuš-pašinom hanu i njegovom smještanju u 16. stoljeće. Tekst koji služi kao osnov za takvu tezu sadržan je u sidžilu iz 18. stoljeća, a posebno je upitan sa stanovišta diplomatskih karakteristika. Identičan tekst nalazimo i u prijepisu kod Kadića.¹⁸ Još je mnogo prije o tome dokumentu u dva navrata svoja opširnija zapažanja istakao Alija Bejtić.¹⁹ Zbog njihove važnosti ovdje ćemo ukazati na osnovne značajke Bejtićeovog tretiranja tog zapisa. Prvi puta ga nije prihvatao „kao siguran izvor“ nego kao „prost zapis tradicije“, ili kao slobodnu reprodukciju nekog starijeg, savremenog dokumenta. Međutim, prihvatljivim je smatrao godinu 989. (1581.) koja se uklapa u vrijeme života Sijavuš-paše. Ono što je u navednom dokumentu za Bejtića također sporno, jeste dozvola za gradnju sinagoge, koju nije mogao dati spomenuti Sijavuš-paša, jer ti poslovi su u nadležnosti sultana. Za razliku od prvog tumačenja, Bejtić je mnogo fleksibilniji u kritici navedenog dokumenta u drugom slučaju, i sa manje rezerve njegovu sadržinu uzima kao relevantnu.

Ono s čim se teško ne složiti jeste da ga je on definirao kao „zabilješku“, a ne neupitan „diplomatski dokument“. Već to u znatnoj mjeri osporava relevantnost spomenute zabilješke, posebno sa stanovišta datacije dovodi u pitanje njenu autentičnost. Drugo na što je A. Bejtić skrenuo pažnju jeste znatna razlika u pogledu „vremenske istodobnosti između same zabilješke i same akcije na gradnji nastambe“ koja iznosi gotovo stoljeće i po. Time ne osporava autentičnost sadržaja, zaključujući da „nemamo nikakvog ni formalnog ni suštinskog razloga ne vjerovati ovoj zabilješci koja je danas za nas historijski dokument, a koju je sarajevski kadija, ili pak sudski pisar unio u zbornik sudskih isprava na temelju direktno viđenih starijih dokumenata, ili pak na osnovi žive i provjerene tradicije, koja u nedostatku pisanih dokumenata vrijedi kao izvor“. Iako iznijete teze mogu gotovo u potpunosti biti prihvaćene, cijenimo da ne može ona najvažnija, da se navedena zabilješka zaista odnosi na 989. (5.02.1581 do 25.01.1582.). Stoga ćemo neslaganje u tom segmentu pokušati obrazložiti argumentima koji dovode u pitanje pripisivanje Sijavuš-paši 1581. godine.

Mnogi tekstovi i dokumenti zaista jesu unošeni, i mogli su biti unošeni mnogo kasnije u odnosu na stvarno vrijeme njihova nastanka i na njihovu dataciju, no u tom slučaju oni imaju neke druge diplomatske poveznice sa ostalim sadržajima sidžila u kojima se nalaze. Ovaj tekst, ili zabilješka, potpuno je fizički odvojena, izolirana od svih drugih dokumenata, i jedino je

17 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, 11.

18 Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tarih-i Enveri*, II, 314.

19 A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, 26; A. Bejtić, „Sijavuš pašina daira u Sarajevu“, 66-67.

ona upisana na dvije slobodne stranice sidžila.²⁰ No, ništa manje nije važno i to da ni po čemu ne korespondira sa ostatkom predmeta dokumentiranih u sidžilu, posebno ne po diplomatskim karakteristikama samog rukopisa kojim je pisan. Nema ništa što bi toj zabilješci davalo karakter službenosti, pri čemu bi se moralo voditi računa na osnovu čega se, i s čijom ovjerom jedan davno nastao dokument unosi. Po svome sadržaju i suštini vidi se da je riječ o prilično proizvoljnom tekstu. U tom pogledu, zaista postoji velika razlika koja se ne može ničim opravdati, osim da je ista bilješka unesena mnogo kasnije, iz usmene tradicije, kako je kao mogućnost naslutio i sam A. Bejtić. U diplomatskom smislu, rukopis ne pripada niti jednom licu koje se spominje kao kadija čije se ime među potpisnicima dokumenata nalazi u tom sidžilu. Posebno sporno jeste spominjanje već izgrađene sinagoge 1581. godine, što je iz više razloga nemoguće.

Stoga, sve historijske okolnosti i kontekst, upućuju na Sijavuš-pašu iz sredine 17. stoljeća, koji je bio namjesnik u Bosni. Doduše, Muvekkit kao namjesnika Bosne navodi i izvjesnog Sijavuš-pašu, u dva navrata, krajem 1582. (27.12.) a drugi puta 1586. (20.02.).²¹ Zanimljivo je da se u oba slučaja Sijavuš-paša pojavljuje samo po mjesec dana. Međutim, novija historijska literatura nastala na dokumentima centralne vlasti ne ostavlja prostor za takvu mogućnost. U to vrijeme Bosnom je suvereno upravljao Ferhat-paša Sokolović. U kratkom Ferhat-pašinom odsustvu u Kefi (1584.-1585.), kao namjesnici u Bosni navode se Kara Ali-paša i Šahsuvar-paša.²² Jedini potvrđeni namjesnici Bosne, po imenu Sijavuš-paša, jesu dvojica Sijavuš-paša 1651 – 1652. i Sijavuš-paša 1685. - 1686.,²³ pri čemu je, da bi se razlikovali prvi nazvan „starijim“. Prvi jeste s pozicije velikog vezira došao za bosanskog namjesnika, i uz njegovo ime često se naglašava „bivši veliki vezir“. Muvekkit navodi da je i 1656. bio na položaju valije,²⁴ ali ga Drnišlija, u svom popisu namjesnika ne navodi,²⁵ uslijed čega je vrlo upitno njegovo namjesnikovanje u Bosni po drugi puta. Na sličan i vrlo nepouzdan način, opet na temelju predaje i Moric Levi je, izgradnju Sijavuš-pašina hana pokušavao vezati za 1581. godinu.²⁶ Sve to je doprinosilo uvjerenju o velikom veziru Sijavuš-paši i 1581. godini kao vremenu kada je on podigao čuveni Sijavuš-pašin han za Jevreje.

20 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil 4 (85).

21 Muvekkit, *Povijest Bosne*, I, 165, 171, 181.

22 Elma Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne, Ferhat-paša Sokolović*, OIS, Sarajevo 2016, 156-157.

23 A. Bejtić, „Iz Drnišlijin zbornika bosanskih memorijala 1672-1719“, *Anali GHB*, IV, Sarajevo 1975, 184.

24 Muvekkit, *Povijest Bosne*, 355.

25 A. Bejtić, „Iz Drnišlijin zbornika“, 183.

26 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, 17.

Najsnažnijim argumentom neznatnog prisustva Jevreja, prema tome i mogućnosti nastanka Sijavuš-pašinog hana u 16. stoljeću, smatramo činjenicu da niti jedan poznati osmanski izvor iz druge polovine 16. stoljeća, posebno popisi Sarajeva, ne spominju Jevreje, ni u kakvom kontekstu. Tek se, kao što je naprijed istaknuto prvih godina 17. stoljeća javlja „džemat Jevreja“, sa tri dokumentirana rezidenta. Da je postojala zajednica rezidenata (*džemat*) sasvim sigurno da bi bila dokumentirana kao i većina drugog stanovništva već 1570. godine.²⁷ Stoga se opravdano nameće pitanje za koga je onda građena sinagoga 1581. godine? Za ovaj kontekst nužno je ukazati i na druge vrlo značajne okolnosti za razumijevanje prisustva Jevreja u Sarajevu tokom 16. stoljeća, kao i njihovog (ne)pojavlivanja u izvorima. Još 1516. godine fermanom je reguliran status stanovništva manjinskih i specifičnih skupina u gradovima u Bosni, posebno Dubrovčana. Prema tom carskom dokumentu podijeljeni su u dvije kategorije, prva su oni koji su nastanjeni u jednom mjestu sa svojim porodicama, i one koji samo posluju u jednom mjestu, i nastanjeni su individualno bez članova porodica. Prvi su podlijevali svim zakonskim obavezama plaćanja poreza, dok je druga kategorija bila oslobođena nameta.²⁸ Analogno tom propisu, i prirodi posla kojim su se bavili, ista odredba može se primijeniti i na Jevreje. To je uostalom nagovijestio i Zeki-efendija. U tome se sigurno krije uzrok „nevidljivosti“ Jevreja u popisima Sarajeva, ali i daje odgovor na pitanje njihove (malo)brojnosti, pri čemu nisu dostigli broj dostatan da ih se dokumentira kao zasebna skupina-džemat. To znači da, ako ih je i bilo, da su spadali u kategoriju koja nije nastanjena s porodicama, i da su tu imali povremeno ili privremeno prebivalište, a ne status rezidenata.

Ali drugi izvori ukazuju na znatnije prisustvo Jevreja već u prvoj polovini 17. stoljeća, što se jasno vidi iz veće frekvencije u izvorima. To znači da tek sa 17. stoljećem u suštini Jevreji postaju brojniji, organiziraju se u zajednicu, što se može mnogo pouzdanije ustvrditi i pratiti negoli tokom druge polovine 16. stoljeća. U tom smislu i kontekstu čitav je niz vijesti kojima se može potvrditi brojnije prisustvo, i iz kojih se ono mnogo bolje vidi negoli kroz 16. stoljeće. Isto tako važnim smatramo da bi izvor iz 1604. morao imati dokumentiranu sinagogu, da je ona podignuta do toga vremena kao što je dokumentirao i sve druge sakralne objekte u Sarajevu. Ta činjenica u potpunosti spomenutu zabilješku diskvalificira u argumentaciji za 1581. godinu i Sijavuš-pašin han. Dakle, još uvijek ne postoji dovoljna kritična masa Jevreja za koje bi sinagoga bila potrebna kao što ne postoje ni materijane pretpostavke za podizanje sinagoge i njeno izdržavanje.

27 Bašbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Tahrir Defteri, No. 370.

28 Toma Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973, 99.

I pored malog broja dokumentiranih Jevreja u Sarajevu njihova prisutnost u trgovini, tih godina nije upitna. Kao partneri dubrovačkih trgovaca u maju 1602. navode se trgovci Isak Principale i Isak Sehil iz Sarajeva. Ni obim transakcije nije nimalo zanemariv, 450 „zlatnih dukata“.²⁹

Nešto kasnije (9. august 1607.) spominje se Abram Papo - Safet, sarajevski trgovac kojega u Dubrovniku zastupa David Koen. U jednom drugom dokumentu kao sarajevski Jevreji navode se Abram i Mojsije Kabiljo, Josip Baruh, David Franko dal Meda, zatim 20. septembra 1607. Mojsije Ješurin, Josip Baruh, Abram Kabiljo iz Sarajeva, a 1609. godine Mojsije i David Padro u Sarajevu.³⁰ Sve to upućuje da se tek od početka 17. stoljeća Jevreji intenzivnije naseljavaju u Sarajevo. I iz navednog je jasno je da je barem prvih godina 17. stoljeća jevrejska zajednica brojčano veoma mala. Koliko je na to utjecala nesigurnost o kojoj se govori u jednom izvještaju splitskog nadbiskupa Marca Antonija kardinalu Cintiju Aldobrandiniju iz 1603. godine nije potpuno jasno. Strah je pogodio sve trgovce, posebno Jevreje, ne samo u Bosni nego i Srbiji. Prema izvještaju crkvenih izvora oni su tada utočište i spas tražili u Splitu.³¹ Međutim, orijentacija na Split, posljedica je strateške promjene trgovačkog pravca ka zapadu prema Mletačkoj Republici i Firenci, te Ankoni, preko Splitske skele, a ne preko Dubrovnika. Novoforsirani trgovački tranzit išao je pravcem: Split-Sarajevo-Podunavlje. To je krajem 16. i početkom 17. stoljeća u znatnoj mjeri potisnulo Dubrovčane iz Sarajeva, ali i usmjerilo Jevreji i njihove aktivnosti ka Splitu. Oni su u znatnoj mjeri zamijenili Dubrovčane i preuzeli njihovu ulogu nakon orijentacije ka trgovini preko Splitske skele. Tek nakon toga vijesti ukazuju na veći broj Jevreja u Sarajevu. Jednu predstavku iz 1607. godine, pored trgovaca muslimana (21) potpisalo je i 18 trgovaca Jevreja.³² Ma koliko taj podatak o 18 trgovaca Jevreja, bio donekle u neskladu s prethodno iznešenim, taj porast nije nemoguć. Prvo što popis datiran 1604. godine podrazumijeva verifikaciju procesa koji može trajati i dvije godine, možda i više, i drugo što na temelju prakse i podataka iz 16. stoljeća, svako pojavljivanje u izvoru, posebno u trgovačkom kontekstu, ne mora nužno značiti i rezidencijalno stanovništvo u Sarajevu. U svakom slučaju njihov broj počinje rasti, što će potvrditi i drugi izvori iz 17. stoljeća. Prema tvrdnji Zeki-efendije 1614. godine u Sarajevo je došlo i ponovo se nastanilo „više od 30 porodica Jevreja“.³³ Ovaj dolazak on dovodi u vezu s

29 J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 207.

30 J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 208.

31 Karlo Horvat, „Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXI*, Sarajevo 1909, 104.

32 Jorjo Tadić, „Doprinos Jevreja trgovini sa dalmatinskim primorjem u XVI i XVII vijeku“, *Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u BiH*, Sarajevo 1966, 44.

33 M. Nezirović, „Historija Bosanskih Jevreja“, 245-260; E. Tauber, *Zeki Effendi*, 36. Ovdje je došlo do nekoliko protivurječnosti. Zeki-efendija je naveo, godine 1614. (arapske

namjesnikom Baltadži Mehmed-pašom koji je sa sobom doveo jedan broj poduzetnih Jevreja. Ko su novodoseljeni, iz kojih područja dolaze nemamo vijesti. Ovdje, kao i u nekim drugim slučajevima evidentna su hronološka neslaganja kod samog Zeki-efendije. Sve su prilike, da se to dogodilo oko 1620. godine. Intenzivnije naseljavanje Jevreja nalagalo je i njihovo grupiranje i okupljanje zarad očuvanja vlastitog identiteta i tradicije, što je u uvjetima disperznog stanovanja bilo znatno teže. Stoga se vrlo brzo i počinju javljati vijesti o kolektivnom stanovanju Jevreja u izvorima.

Putopisci i vizitatori o Jevrejima Sarajeva u 17. stoljeću

Među ranije vijesti o Jevrejima spada i izvještaj Atanasija Grgičevića iz 1626. godine. On spominje stanovanje Jevreja u kolektivnom smještaju, u „saraju“³⁴ što je u suštini karavansaraju. Nema drugih pojedinosti, o imenu (karavan)saraja, broju porodica smještenih u njemu, ili što drugo što bi pružilo jasniju predstavu i pomoglo u razrješenju ranije istaknutih dilema. Uz riječ „saraj“ koju je upotrijebio kao definiciju mjesta stanovanja dodao je „opasan velikim zidom“.³⁵ Zidana ograda u interpretacijama poslužila je da se za navedeni „saraj“ pretvori u značenje „geto“. Podizanje zidova oko takvih građevina, kao i džamija, crkava imalo je dvojaku funkciju, sigurnosnu i praktičnu. Time se lahko štitilo od „nepozvanih gostiju“, ali i čuvala intimu kompleksa,

---

1031.)“ Ako je „arapska 1031.“ što znači hidžretska, ona je počinjala 16. novembra 1621. godine. Baltadži Mehmed-paša je zaista bio (1030.) 1620/21. godine namjesnik Bosne. Ali u to vrijeme nije bio sultan Ahmed, kako navodi Zeki-efendija, nego Osman II 1618. – 1622. (rođen 1604. – a umro 1622.). Ovi, kao i drugi slični navodi Zeki-efendije ušli su i neku stranu historijsku literaturu, neki i iz njegovih usmenih kazivanja uz očigledno krivu interpretaciju i smještanje tog događaja u 1604. (*Jewish Encyclopedia*, autor M. Franco. (*JewishEncyclopedia.com*) “Die ‘Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild” (sv. “Bosnien und Hercegovina”) stoji na str. 52. Dr. Glück (Upoređi: M. Levi, *Sefardi*, 10-11, 19.)

34 Ovdje je očito riječ o „karavan saraju“ koji se u izvještaju izvorno navodi kao: „*chaveranno*“.

35 Mijo Vjenceslav Batinić, „Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti“, *STARINE JAZU, XVII*, Zagreb 1885, 126-128., „*Ha un Serraglio d’Hebrei, cinto d’altissime mura. Ha molte corvansarie per recettacolo de’forastieri. Ha poi un loco, ove la sera ad ogni povero viandante si da la cena.* “ „Ima jedan saraj za Jevreje opasan visokim zidom. On ima mnogo soba za primanje putnika“. *Ha poi una loco, ove la sera ad ogni povero viandante si da la cena. Ha poi una loco, ove la sera ad ogni povero viandante si da la cena. Sono mercanti dentro ch haveranno oltre le robe di contanti, chi 50, chi 100 chi 200 chi 300 mila ducati, poi tutte le mercanzie, che vanno a Spalato di Turchia e che da Spalato vengono per quella citta.* Onda ima mjesto gdje svaki siromašni putnik dođe na večeru u večernjim satima. Oni su trgovci koji imaju više gotovine, neki 50, neki 100, neki 200 neki i 300 dukata, a zatim sva roba, koja odlazi u Split iz Turske i iz Splita, dolazi u taj grad.

dok je s druge strane zid predstavljao i bolju i lakšu zaštitu od požara, bilo da dolazi izvana, bilo da se lakše spriječi njegovo širenje iz samog kompleksa.³⁶ Ponekad, međutim, ni to nije bilo dovoljno i nije spašavalo komplekse. U svakom slučaju, očito da je riječ o kolektivnom smještaju za koji ne znamo da li je namijenjen samo za Jevreje ili po potrebi i za druge kao privremeni ili alternativni smještaj, bilo pojedinaca ili manjih grupa, do stjecanja prava boravka u jednom mjestu, odnosno prava građanstva u jednoj lokalnoj zajednici, do ekonomske mogućnosti rješavanja stambenog zbrinjavanja.

Za spomenuti smještaj u Sarajevu ni jedan izvor, bilo koje provenijencije ne koristi riječ *geto*. Zapravo, kada je riječ o Jevrejima ona je svugdje potpuno identična: „saraj“, kasnije „Beytū'l-Yahūd“ ili „hân“. U nekim drugim osmanskim izvorima kolektivni smještaj Jevreja definira se terminom *Yahūdi hâne*, u narodu poznata kao *Čifuthana* (*Çifut hâne*). Upravo u jednoj od takvih humanitarnih, socijalnih ili privrednih ustanova u to vrijeme živjeli su Jevreji i u Sarajevu. Očito da ih tada još uvijek nije bilo mnogo, odnosno da su smješteni u tim ustanovama. Dakle, nema nikakve posebne i izolirane „židovske četvrti“. Jevreji doseljeni iz pojedinih područja smještali su se najprije u hanove, karavansaraje ili ustanove sličnog tipa, koje su mogle primiti više porodica. Osim toga Jevreji su vrlo često i sami tražili zajedničko stanovanje, grupiranje i izdvajanje radi očuvanja vlastitih porodičnih i vjerskih tradicija. Za njih, kao malu zajednicu, bilo je vrlo bitno da budu što homogeniji. Oni su samoinicijativno sagradili zid u Skopju nakon 1689. godine. „...Bili smo svi okupljeni na jednom mestu...za čuvanje doma Izraela“. Na ovu praksu u literaturi se upozoravao više puta.³⁷

Zajednički smještaji za Jevreje u Sarajevu ne predstavljaju nikakav izuzetak ne samo u odnosu na druge krajeve Carstva, nego i u odnosu na druge skupine u samom Sarajevu. Kolektivni smještaji imali su posebna pravila, kućni red, koji se morao poštovati od strane korisnika. S nastupom noći, koja se u pravilu računa od akšamskog vremena, kapije tih centara su zatvarane. Za one koji ne poštuju propisana pravila otkazivano je gostoprimstvo u njima. Još je Evlija Čelebija registrirao „bečarnice“ koje je činilo osam soba predviđenih za samce. Osim njih u to vrijeme postojala su tri karavansaraja i 23 „impozantna hana koji su predstavljali takvu vrstu ustanova“.³⁸

U odnosu na Atanasija Grgičevića, nešto kasniji izvještaj Pavla Roviņjanina iz 1640. godine ne govori ništa o kolektivnom smještaju Jevreja. Ali pokazuje da su se Jevreji već dobro stacionirali u Sarajevu. „Razgledasmo

36 A. Bejtić, „Sijavuš-pašina दौरa“, 79.

37 Olga Zirojević, „Pitanje geta u južnoslovenskim osmanskim gradovima“, *Istorijski časopis*, knj. XXXIX (1992) Istorijski institut SANU, Beograd 1994, 80, 84.

38 E. Čelebija, *Putopis*, 113-114.

jevrejsku čaršiju, gdje ima mnogo dućana, kao što su na pijaci Sv. Marka, ali nema onako fine robe“.³⁹ Osim što ukazuje na već razvijene trgovačke poslove ovaj izvještaj otkriva i porijeklo ideje o jevrejskom getu u Sarajevu. „Mi kršćani smo u posebnom kvartu, odvojeni od Turaka kao Židovi u getu u Veneciji.“⁴⁰ Taj naziv gdje su stanovali katolici ostao je do kraja osmanske vladavine poznat kao Latinluk (*Ifrençlik ili Frenklik*). Reminiscencije tog naziva očuvale su se u imenu mosta Latinska ćuprija, koja je spajala dio grada gdje su nekada bili koncentrirani Dubrovčani.

Zanimljivo je da u svome izvještaju Marijan Maravić (1655.) Jevreje spominje vrlo uopćeno. Iako je u prikazu općeg stanja u Bosni naglasio da „Židova ima jedino u Sarajevu“ u pojedinačnom prikazu gradova u Sarajevu spominje samo muslimane i kršćane. Kako je barem on vidio i dokumentirao u Sarajevu je živjelo 20.000 muslimana i 100 „kršćanskih kuća“ sa 600 stanovnika.⁴¹

Francuz Poulet 1658. godine dao je vrlo malo informacija o Jevrejima. One su više etnološkog karaktera lišene drugih za nas vrlo značajnih pokazatelja, posebno onih iz kojih bi se moglo ponešto doznati o području stanovanja, brojnosti i veličini zajednice. Ipak ovaj izvještaj, od ostalih se razlikuje po detalju koji je kod drugih u potpunosti ostao nezapažen. Njegova vrijednost jeste u tome što je prvi koji spominje jevrejsko groblje. On opisuje pogrebne običaje, te ukazuje na neke momente u kulturi odijevanja koja mu se očito učinila zanimljivom zbog nošenja ljubičaste kape.⁴²

Kao i prethodni vizitatori i putopisci, i Evlija Čelebija (1659.) ostavio je vrlo skromne informacije. Za razliku od drugih on je ipak donekle precizniji, jer napominje da su Jevreji nastanjeni i koncentrirani u dvije mahale, kao i to da imaju molitveno mjesto, sinagogu.⁴³ Ako je prethodni značajan po spomenu jevrejskog groblja, onda je ovaj po tome što donosi vijest o sinagogi. Ovo ujedno predstavlja prvi pouzdan izvor iz kojeg nedvojbeno vidimo da je u

39 Stipan Zlatović, „Izvještaj o Bosni god 1640. O. Pavla iz Rovinja“, *Starine XXIII*, Zagreb 1890, 36-38.

40 Na pitanje pogrešnog pristupa i poistovjećivanja prvobitnog kolektivnog mjesta stanovanja sarajevskih Jevreja sa getom, u našoj literaturi prvi je pažnju skrenuo A. Bejtić, pojašnjavajući porijeklo termina geto. To je bila odlika zapadnoevropskih gradova koji su organizirali četvrti sa potpuno ograničenim kretanjem njihovih stranovnika. Prva takva četvrt pod imenom Getto nastala je u 16. stoljeću u Veneciji pored livnice željeza. (A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, 32).

41 F.(ran) M.(ilobar), „Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća“, *GZM, XVI./1904*, Sarajevo 1906, 253.

42 Vjekoslav Jelavić, „Doživljaji Francuza Poulet-a, na putu kroz Dubrovnik za Bosnu“, (godine 1658) *GZM XX/1908*, Sarajevo 1908, 57-58.

43 Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1979, 105-106, 118.

Sarajevu izgrađena sinagoga. Međutim, zanimljivo je da ni Čelebija, ponekad vrlo izdašan u svojim opisima nekih specifičnih detalja, ovdje nije pokazao previše svoje spisateljske raskoši, da bi se osvrnuo na jevrejsku zajednicu, život, posebno na smještaj i na njihovu poslovnost. Sve u svemu, i ono što je donio, pokazalo nam je barem ponešto, u prilično maglovitoj prošlosti jevrejske zajednice Sarajeva.

Nekoliko godina nakon Evlije Čelebije u svome izvještaju Nikola Olovčić (septembra 1672.) prilikom posjete Sarajevu, naveo je da ima oko *100 jevrejskih kuća i sinagoga*.⁴⁴ Ne znamo kako je on došao do tog broja, iz službenih izvora ili vlastite procjene, ali se na temelju nekih kasnijih vijesti može reći da bi ovaj broj ipak mogao biti neznatno pretjeran, izuzev ako u međuvremenu, nije došlo do odlaska dijela Jevreja, koji su vođeni poslovnom filozofijom bili skloni čestim promjenama životne sredine. Taj se broj može smatrati pretjeranim, posebno ako se k tomu dodaju i neke još nepotvrđene vijesti o novom talasu doseljavanja u Sarajevo. Prema nekim izvorima dio Jevreja u Sarajevo se doselio iz Budima po njegovom zauzeću od strane Habzburgovaca 1686. godine.⁴⁵ Broj doseljenih Jevreja se ne zna kao ni mnoge druge okolnosti u vezi sa tim. Barem, kako Muvekkīt navodi, za potrebe smještaja Jevreja izbjeglih iz Budimpešte, na vakufu Gazi Husrev-bega, podignut je karavansaraj. Ostaje nepoznato zašto se taj objekat nazivao baš „Mahmud han“ ako su već gotovo svi insistirali na Sijavuš-pašinoj zadužbini. Ovu vijest Muvekkīt temelji na „vjerodostojnim kazivanjima“.⁴⁶ Osim što spominje „Veliki Mahmud han“ i njegovih 48 soba, nema drugih podataka o tome gdje su smješteni sarajevski Jevreji. Međutim, ova vijest o doseljavanju veće skupine Jevreja iz Budima ne može dobiti svoju potvrdu u drugim izvorima, posebno nastajalim u posljednjoj deceniji 17. stoljeća, te se i ona može više smatrati produktom usmene tradicije negoli nekom realnošću. Jer poznati izvori ne dokumentiraju značajniji broj Jevreja, da bi se takva vijest mogla bezrezervno prihvatiti, izuzev ako među dokumentiranim nije i nekoliko onih koji, zaista, potječu s područja Budima. No, u tom slučaju ne može se raditi o većem broju. Međutim, treba računati da je dio prethodno vođen poslovima otišao u Budim, tako da bi se to u suštini moglo smatrati njihovim povratkom, kao što je i povratak velikog broja muslimana koje su vojne i civilne službe ili naprosto ekonomski

44 J. Jelenić, „Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca“, *Starine XXXV*, Zagreb, (1918) 138. /...in qua Hebraei quoque suas retinent domos centum in circa et aliqualem sinagogam. Propter bos Turcas scilicet, Hebraeos et schismaticos in hac civitate et quidem plane in corde eius, nos catiolioci non aliter.../.

45 Shlomo J. Spitzer - Komoróczy Géza *Heber Kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

46 Muvekkīt, *Povijest Bosne I*, 403.

poslovi vodili ka Budimu ili Pešti, te su se nakon toga bili primorani vraćati u svoj prvobitni zavičaj. Uostalom i Zeki-efendija spominje odlazak Jevreja u Mađarsku.

Jevreji krajem 17. stoljeća

U usporedbi sa svim ranijim izvorima, najopširnije, najkonkretnije i najpreciznije podatke o Jevrejima Sarajeva imamo s kraja 17. stoljeća, odnosno u njegovoj posljednjoj dekadi. Oni, za razliku od većine prethodnih izvora, daju upravo one odgovore za kojima smo tragali u sporadičnim vijestima o Jevrejima. Prve konkretnije vijesti takve naravi potječu iz 1690. godine i one govore da u Sarajevu živi *70 punoljetnih Jevreja – muškaraca nosilaca porodičnog domaćinstva*. Iako to sa sigurnošću ne možemo u potpunosti poistovijetiti sa 70 domaćinstava, može se kazati da je približno toliko jevrejskih porodica bilo nastanjeno u Sarajevu. Mogao bi dio otpadati i na one koji nisu dokumentirani i koji se iz bilo kojih drugih razloga mogu naći izvan popisa. No, i pored toga gotovo se sa sigurnošću može kazati da odstupanja nisu velika, odnosno da su minimalna. U datom trenutku nije potpuno jasan stepen „samostalnosti“ pojedinaca, preciznije muškog člana u vrijeme njihovog dokumentiranja. Jasno je da svako dokumentirano muško lice jeste barem potencijalni nosilac domaćinstva, dakle i samostalno domaćinstvo. To do izražaja dolazi posebno u složenim porodičnim zajednicama. Čak i ako uzmemo u obzir tu činjenicu, u ovom slučaju, broj domaćinstava ne bi trebao biti manji od 60. Na tragu ovih podataka jeste i navod Zeki-efendije da je u vrijeme Daltabana Gazi Mustafa-paše (1698.-1698.),⁴⁷ dakle potkraj 17. stoljeća, u Sarajevu živjelo 60 porodica, sa približno oko 300 osoba, kako je to procijenio Zeki-efendija.⁴⁸ Svi poznati izvori govore da je u posljednjoj deceniji 17. stoljeća jevrejska zajednica mogla brojati između 60 i 70 domaćinstava. Taj se zaključak nameće na osnovu više različitih izvora iz posljednjih godina 17., što snažno potvrđuju i drugi izvori iz prvih decenija 18. stoljeća, jer su podaci različitih izvora u priličnoj harmoniji.

Iz navedenog izvora 1690/91. godine ne znamo preciznije kako su Jevreji u Sarajevu organizirani, gdje i kako stanuju i mnogo toga što bi nas približilo nekim drugim pojedinostima iz njihova života. Ipak, i u tako oskudnim podacima moguće je saopćiti nekoliko dragocjenih vijesti i ukazati na pojedine specifičnosti koje se tiču jevrejske zajednice u sarajevskom konfesionalnom mozaiku. Većina dokumentiranih Jevreja -53 plaćala je najniži, 9 srednji, a 8 najviši iznos džizije. To donekle odražava njihov socijalni status u društvu.

47 Vezir Daltaban Mustafa-paša, 1109.-1697/98. Alija Bejtić, „Iz Drnišlijina zbornika bosanskih memorijala 1672-1719.“, *Anali GHB*, IV, Sarajevo 1975, 183.

48 M. Nezirović, „Historija bosanskih Jevreja“, 252; E. Tauber, *Zeki Effendi*, 42.

Dakle, oko 75% Jevreja plaćalo je najniži, 12,85% srednji, a 11,42 % najviši iznos džizije. Kada su Jevreji u pitanju srednja i viša kategorija džizije odudarale su donekle od pokrajinskog prosjeka koji je za najvišu iznosio 4,65 % a za srednju 19,80%. Najnižu kategoriju plaćala su još dvojica koji su se bavili trgovinom i to namalo i koji su tek novopridošli, a to su: *Isak, sin Moše i Aron, sin Avrama*.⁴⁹ Naprijed istaknuta kategorizacija u suštini odražava i socijalnu strukturu Jevreja iz koje se vidi da većina Jevreja živi skromnije, u odnosu na srednji i viši sloj koji je zajedno obuhvatao tek nešto oko 24 procenta jevrejskog stanovništva. Ako je kategorizacija džizije odraz realnog socijalnog stanja onda se jevrejska zajednica nije značajnije razlikovala od općeg prosjeka, bez obzira što je procenat Jevreja sa najvišom džizijom znatno veći, ali je srednji, manji u odnosu na pokrajinski prosjek. Kako god to promatrali, iz navedenog bi proizilazilo da su u to vrijeme među bogatijim Jevrejima u Sarajevu bili: Moša, sin Avrama; Avram, sin Jasefa (ili Jasifa); Avram, sin Moše, *trgovac*; Solomon, sin Moše; Rafail, sin Isaka; Jasefiko, sin Sadeka; Jasef, sin Benjamina; Santo, sin Davida. Srednjeg socijalnog statusa su bili slijedeći Jevreji: Jošua, sin Solomona; Mojsije *Beogradanin*, sin Montisa; Sabataj, sin Vojina; Solomon, sin Avrama; Mošo, sin Avrama; Reva, (Reza) sin Isaka; Isak, sin Vidhana (?); Danijal, sin Isaka; Jehudi, sin Danijala.

Nešto nižeg socijalnog statusa bila su slijedeća lica:

1. Avram, sin Davida; Mošiko, sin Jakova; Samuil, sin Isaka; Solomon, sin Jasefa.
2. Solomon, sin Avrama; Hajdariko, sin Solomona; Solomon, sin Avrama; Avram iz *Beograda*, sin Jafe.
3. Arslan, sin Jakova; Avram, sin Isaka; Abram, sin Manojla; Mihail, sin Isaka.
4. Jakov, sin Samuila; Simongar, sin Lješa; Abram, Moše; Debeli Moša, sin Amina.
5. Abram, sin Isaka; Isak, sin Moše; Arslan, sin Jakova; Jasef, sin Tovina; *kalajdžija*.
6. Avram, sin Jakova; Jakov, sin Jabana; Danijal, sin Jakova; Abram, sin Gaje.
7. Solomon, sin Jasefa; Isak, sin Josefika; Sadeko, sin Josefika; Isak, sin Josefika.
8. Josefiko, sin Jakova; Jakov, sin Arslana; Avram, sin Solomona; Danijal, sin Moše.
9. Solomon, sin Isaka; Jakov, sin Danijala; Sinman, sin Ejlija; Solomon, sin Jošaka.

49 MAD.d, 1439.

10. Moša, sin Avrama; Solomon, sin Moše Mauro; Isak, sin Moše; Isak, sin Abrama.
11. Benjamin, sin Jasefike; Avram, sin Jakova; Moša, sin Avrama; Moša, sin Jakova.
12. Moša, sin Jakova; Samuel Beliko(?), sin Moše; Jakov, sin Moše; Jakov, sin Avrama.
13. David, sin Moše; Haron, sin Isaka; Isak, sin Jakova.
14. Isak, sin Moše, Benjamin, sin Abrama.

Naprijed istaknuta kategorizacija po principu: najniža, srednja i najviša ima drugačiji sveukupni finansijski efekat. Zaduženje Jevreja po osnovu džizije iznosilo je 103 dukata ili 27.902 akče. Na najnižu kategoriju po finansijskim efektima otpadalo je 51,45% akči, srednju 17,47% i na najvišu 31,06%.

Nisu poznate okolnosti i vrijeme dolaska, no uočljivo je da je proces dolaska Jevreja u Sarajevo iz pojedinih krajeva regije nastavljen i krajem 17. stoljeća. Dvije porodice, vjerovatno ne tako davno, doselile su iz Beograda. Nemamo previše indicija ni o zanimanjima, gotovo tek sporadično. Među dokumentiranim je jedan: kalajdžija (Jasef Toina), dva (vele)trgovca (Moša Avrama i Avram Moše). Moglo bi se gotovo sa sigurnošću tvrditi da je riječ o ocu i sinu jer je iz svih izvora vidljiv princip vrlo izražene prakse davanja imena prema imenu oca. Tako gotovo redovno, unuk nosi ime djeda.⁵⁰ U ovom slučaju vidimo još poneku zanimljivost. Trgovac Moša očito je imao i svoga šegrtu ili nadničara, koji je bio u nekoj vrsti zavisnosti. Bio je to Avram, sin Josefa, za kojega se izričito kaže „pripada Moši“. Nešto kasnije 1694/95. godine među dokumentiranim Jevrejima nalazimo i jednog bankara Solomona, sina Josefova. Dvojica iz siromašnijeg sloja Jevreja pali su negdje u zarobljeništvo, a to su Isak, sin Moše, i Benjamin, sin Abrama. Nije jasno gdje, kada i kako se to dogodilo, jer izuzev „zarobljen“ izvor ne pruža više informacija.

Iz svega možemo uočiti još dvije značajne činjenice. Po načinu dokumentiranja, navedena skupina živjela je u dva dijela ili dvije ili više stambenih jedinica. Jedna je očito neka neimenovana mahala, a druga, znatno manja skupina od 8 „muških glava“ koje računamo kao domaćinstvo, živjela je u kolektivnom smještaju. Za njih se izričito kaže: „An tâife-i Yahūd, ‘an sâkinân Beytū’l-Yahūd, der Sarây“ dakle „skupina Jevreja, nastanjena u Jevrejskom domu u Sarajevu“.⁵¹ Za ostatak Jevreja to se ne naglašava što otvara mogućnost drugačijeg razumijevanja.

Dakle, nema sumnje da je krajem 17. stoljeća „Beytū’l-Yahūd“ ništa drugo do Sijavuš-pašina mahala ili han. Ovo s druge strane unosi i nove dile-

50 MAD.d, 1439.

51 MAD.d, 1439.

me pa i kontradiktornosti, i ne korespondira sa već ustanovljenim stajalištima. Naprijed istaknuti podaci nisu izričiti da sve tri skupine žive u *Beytü 'l-Yahūdu* (Sijavuš-pašinom hanu), već svega 9 porodica. Drugo, upravo oni spadaju u kategoriju koja plaća najveći iznos džizije, a obično se naglašava da u kolektivnim smještajima žive najsiromašniji. Za samo jedno lice, odnosno nosioca domaćinstva iz reda „siromašnih“ od njih 53 navedeno je da je u *Beytü 'l-Yahūdu*. Vrlo važno pitanje jeste koliko ih je u tom slučaju došlo iz Budima nakon njegovog pada 1686. godine? Oni bi trebali ulaziti u taj broj od 70 izuzev ako iz nekog razloga nisu dokumentirani ili to predstavlja samo nepotvrđenu usmenu predaju.

Nekoliko godina kasnije (1694/95.), na jednom mjestu nalazimo popisano skupinu od 56 Jevreja, nosilaca domaćinstva. Ne možemo tvrditi da je riječ o potpunom popisu, ali ni razlika nije toliko ekstremna da bi se mogla smatrati nekom radikalnom promjenom. Ono što je u ovom slučaju jasnije, da je svih 56 lica nastanjeno u „Jevrejskom domu“ (*Beytü 'l-Yahūd*) kako ga definira izvor ili kasnije prozvanoj Velikoj Avliji.⁵² U ovom slučaju, naglašeno je grupno, ali i pojedinačno za svakog od njih da stanuju u *Beytü 'l-Yahūdu*.

Zanimljivo je da samo dvije godine kasnije izvori navode skupinu Jevreja koja broji 64 domaćinstva. Iako su odvojeno popisane u različitim izvorima, i donekle na različite načine, čini se da se mogu promatrati kao jedna cjelina. Najvažnije je istaći da je obuhvaćeno 64 lica, dakle da je zajednica brojala najmanje 64 porodice, i da je u oba slučaja naznačeno da stanuju u „*Beytü 'l-Yahūdu*“. Međutim, iz ovih izvora nažalost ne možemo pratiti socijalnu strukturu jevrejske zajednice, niti crpiti neke druge vrlo dragocjene podatke koji su izostavljeni.⁵³

Osim što su Jevreji nastanjeni u *Beytü 'l-Yahūdu* ovdje vidimo da ih ima izvan tog staništa, doduše ne u velikom broju u Bardakčijama.⁵⁴ To je također jedna od ranijih vijesti o mjestu naseljavanja Jevreja. S druge strane, izuzev *Bardakčija*, gdje su dokumentirana dva muška lica Jevreja, u drugim mahalama nemamo više dokumentiranih Jevreja. Kada se promatraju naprijed istaknuti podaci, s pravom se postavlja pitanje zašto se dvije skupine Jevreja 1690. godine navode samo kao „*tâife-i Yahūd*“ dok se za treću skupinu

52 MAD.d, 1213.

53 MAD.d, 1214.

54 Bardakčije su prvobitno mahala formirana u periodu između 1530. i 1540. godine. Međutim, već do 1570. izgubila je status samostalne mahale, i kao takva se više ne spominje ni 1604. godine. Ali, ime Bardakčije se i dalje održalo u nazivu lokaliteta, kao što vidimo krajem 17. ali i krajem 18. stoljeća. Bašeskija 1771. spominje „Starac Mama, ćoso, bakal, s Bardakčija“ ali tog imena nema u popisu mahala Sarajeva koje donosi na kraju svoga Ljetopisa. Bardakčije su danas ulica koja se proteže od Studentskog centra Bjelave i ide ka Panjinoj kuli, iznad bolnice Hrastovi, ispod Humke.

decidirano kaže „an sâkinân Beytû'l-Yahūd“, te zašto za sve nije precizirano mjesto stanovanja kao u ovom slučaju, posebno s toga što su izvori potpuno identični.

Kao odgovor na takve dileme nameće se pretpostavka da je vlast upravo tada intervenirala i izvršila grupiranje Jevreja koje je, kasnije pripisano utemeljitelju hana ili karavansaraja za Jevreje, Sijavuš-paši iz 1581. godine. Dakle, iz izvora (1690/91.) dalo bi se naslutiti da su barem u to vrijeme ponajmanje u njemu stanovali Jevreji. To ne dovodi u pitanje podizanje hana za smještaj Jevreja, čije je spominjanje, kao što smo vidjeli u dubrovačkim izvorima, vrlo frekventno u kontekstu trgovačkih poslova na relaciji Sarajevo Dubrovnik ili neko dalje mjesto. To, s druge strane, ne mora značiti da je drugima taj han bio nedostupan za korištenje. U svakom slučaju iz toga se naziru dva procesa, povećanje broja u kolektivnom smještaju, a smanjenje u drugim, stambenim jedinicama, u susjedstvu spomenutog hana ili trgovačkog dijela grada - čaršije.

Ono što doznajmo jeste da se među spomenutom grupom Jevreja tih godina nalazilo nekoliko vrlo priznatih i uglednih u jevrejskoj zajednici, i kao takvi su ih predstavljali u sporovima pred kadijama. Tako se 1702. među njima kao uglednici i predstavnici jevrejske zajednice spominje 18 lica:

Avram, sin Isaka Atijasa; Avram, sin Jakobov; Avram, sin Jasafov; Avram, sin Moše; Danijal, sin Isakov; David, sin Mošin; Erzija, sin Isakov; Isak, sin Montisov; Isak, sin Mošin; Jasaf, sin Davidov; Jasaf, sin Isakov; Moše, sin Avramov; Moše, sin Avramov; Moše, sin Benjaminov; Moše, sin Jakona; Sadek, sin Jasefov; Salamon, sin drugog Moše; Šimon, sin Isaijev.⁵⁵ Najznačajnije lice koje je predvodilo ovu skupinu bio je Isak Montisov.

Da naprijed navedni brojčani pokazatelji i procjene o broju Jevreja imaju svoju realnu osnovu potvrđuju i rijetki sačuvani jevrejski izvori nekoliko decenija kasnije. Oni su 1725. godine dokumentirali 65 jevrejskih prezimena. To se gotovo u potpunosti slaže sa podacima osmanskih izvora. Vremenska distanca nastanka spomenutih izvora nije velika, a kao što se vidi niti razlika u brojčanom stanju jevrejske zajednice.

Dakle, potvrdu procijenjenog broja Jevreja, odnosno porodica u Sarajevu nalazimo u jevrejskim izvorima, *pinakesima* iz prvih decenija 18. stoljeća, koje je vodila jevrejska općina. Nažalost, u njima su navedena samo prezimena, dok su u osmanskim izvorima uglavnom korištena imena, jer je prezime rijetka sastavnica „imenske formule“ u osmanskim izvorima, odnosno prezime je više izuzetak, uslijed čega pojedinačne komparacije nisu moguće.

55 A. Bejtić, *Sijavuš pašina दौरا*, 69; Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil 60, 38. Datacija kod M. Levija je pogrešna i on navodi 1698. i 1700. g., a riječ je o 17. maju 1702. i kraju marta (20-30) 1703. godine.

To bi dalo mogućnost utvrđivanja eventualnog stepena imigracije ili barem djelimično procenat revitalizacije jevrejske zajednice u burnim godinama na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće. Ali bez obzira na te razlike, ovi podaci su komplementarni i vrlo značajni sa stanovišta utvrđivanja i procjene broja Jevreja u Sarajevu. Sačuvani spomen 65 jevrejskih prezimena upućuje da je riječ najmanje o tolikom broju familija koje su živjele u gradu. To su sljedeće porodice/familije: Atias, Auvi, Altarac, Alavo, Almuli, Abinun, Alkalaj, Danon, Eskenazi, Finci, Fero, Franko, Fajon, Farchy, Gaon, Gabay, Gurmisan, Hay, Havijo, Hajon, Katan, Kuriel, Krispi, Kohen, Musafija, Montilja, Mačoro, de Mantova, Mandolfo, Nakas, Nones, Pinto, Pardo, Perez, Papo, Cevi. U idućim listinama spominju se još slijedeća porodična imena: Alkozer, Alperin, Ašer, Baruh, Birla, Benveniste, Eljasaf, Gatenjo, Israel, Kases, Kupin, Levi, Maestro, Misrachy, Moleho, Magreso, Navon, Navaro, Ozmo, Pesah, Penso, Rikez, Romano, Russo, Sasson, Salom, Sonino, Sorožan, Sefaradi, Tolentino.⁵⁶

Naprijed istaknuto pokazuje da je jevrejska zajednica stasala tek u 17. stoljeću i da je u suštini tada postala značajnim dijelom sarajevskog gradskog društva. Sve rasprave koje se tiču 16. stoljeća nisu imale dokaza koji bi bezrezervno mogli potvrditi mnogobrojne zaključke koji su donošeni na temelju malog broja izvora i relativno rijetkih vijesti o djelovanju Jevreja u Sarajevu. Kada se pažljivije sagledaju izvori različitih provenijencija, vidljiva je poprilična suglasnost o broju Jevreja u Sarajevu, posebno u drugoj polovini 17. stoljeća. Stoga bi se sredina 17. stoljeća mogla uzeti kao vrijeme kada je ta zajednica dobila svoju stvarnu organizacionu formu.

Popis sarajevskih Jevreja krajem 17. stoljeća

a) Popis Jevreja 1690/91. godine.

Najniža kategorija (džizje)⁵⁷

Grupa Jevreja u Sarajevu

Avram, sin Davida, svijetlosmeđih očiju, crnih obrva, nesređene brade.

Mošiko, sin Jakova, visok, nesređene crne brade, Jevrej.⁵⁸

Samuil, sin Isaka,⁵⁹ Jevrej, crnih očiju, crnih obrva, crne nesređene brade, srednjeg rasta.

56 M. Levi, *Sefardi u Bosni*, 23.

57 MAD.d, 1437. Ovaj izvor popis Jevreja naslovljava sa: طائفه يهود در سراي

58 Ova se riječ „Yahūd“ često ponavlja na kraju navoda i antropoloških karakteristika pojedinih lica ili iza samog imena, a ponegdje je i izostavljena. Dakle, obrazac identifikacije nije u potpunosti jednoobrazan.

59 Ovo se ime piše i pojavljuje u dvije ortografske varijante (عسقى) i (اساق).

Solomon, sin Jasefa,⁶⁰ crnih očiju, crnih obrva, svijetlokestenjaste brade, niskog rasta.

Solomon, sin Avrama, Jevrej, plavih očiju, žutih obrva, srednjeg rasta, plave kose.

Hajdariko, sin Solomona, crnih očiju, crnih obrva, svjetlokestenjaste brade, srednjeg rasta.

Solomon, sin Avrama, Jevrej, plavih očiju, crnih obrva, svijetlokestenjaste brade, srednjeg rasta.

Avraham iz *Beograda*, sin Jafe, svijetlosmeđih očiju, žućkastih obrva, prosjede tamnokestenjaste brade.

Arslan, sin Jakova, Jevrej, svijetlosmeđih očiju, crnih obrva, kestenjaste brade.

Avram, sin Isaka, Jevrej, crnih očiju, crnih obrva, crne brade.

Abram, sin Manojla, Jevrej, niskog rasta, crne brade.

Mihail, sin Isaka, Jevrej, plavih očiju, srednjeg rasta, crne brade.

Jakov, sin Samuila, Jevrej, crnih očiju i crnih obrva, niskog rasta, svijetlog tena.

Simongar(?), sin Lješa, Jevrej, srednjeg rasta, crnih očiju, crnih obrva, svijetlokestenjaste brade.

Abram, sin Moše, Jevrej, visoka rasta, plavih očiju, svijetlih obrva, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Debeli⁶¹ Moša, sin Amina, Jevrej, crnih očiju, niskog rasta, crne brade.

Abram, sin Isaka, Jevrej, crnih obrva, crnih očiju, crne brade, srednjeg je rasta.

Isak, sin Moše, Jevrej, crnih očiju, crnih obrva, srednjeg rasta.

Arslan, sin Jakova, Jevrej, srednjeg rasta, crnih očiju, bijele brade.

Jasef, sin Tovina, *kalajdzija*, Jevrej, srednjeg rasta, nesredene brade.

Avram, sin Jakova, Jevrej, plavih očiju, srednjeg rasta, plave (kose).

Jakov, sin Jabana, Jevrej, niskog rasta, crnih očiju, crnih obrva, mladić.

Danijal, sin Jakova, Jevrej, niskog rasta, prosjede grube brade.

Abram, sin Gaje, Jevrej, srednjeg rasta, bijele brade.

Solomon, sin Jasefa, Jevrej, niskog rasta, crnih obrva, plavih očiju, golobrad.

Isak, sin Josefika, Jevrej, svijetlog tena, golobrad.

Sadko, sin Josefika, Jevrej, srednjeg rasta, crnih obrva, sakat u ruku.

Isak, sin Josefika, Jevrej, srednjeg rasta, bijele brade, plavih očiju.

Josefiko, sin Jakova, Jevrej, visoka rasta, plavih očiju, žućkastih obrva.

Jakov, sin Arslana, Jevrej, niskog rasta, svijetlih obrva, crnih očiju, mladić.

Avram,⁶² sin Solomona, Jevrej, srednjeg rasta, rijetke bijele brade.

60 Ovo se može čitati i Jasifa i Jasefa. Izvorno (ياصف) a trebalo bi (ياصف).

61 Ova se ortografija može čitati na dva načina: كوك i كرك

62 Avram se susreće u dvije varijante: عورام i اورام. Češći oblik je اورام.

Danijal sin Moše, Jevrej, srednjeg rasta, plavih očiju, bijele brade.

Solomon, sin Isaka, Jevrej, srednjeg rasta, svijetlosmeđih očiju, bijele brade.

Jakov, sin Danijala, Jevrej, srednjeg rasta, crnih obrva, crnih očiju, rijetke crne brade.

Sinman, sin Ejlija, Jevrej, crnih očiju, crnih obrva, srednjeg rasta, golobradi mladić.

Solomon, sin Jošaka, Jevrej, srednjeg rasta, plavih očiju, crne brade.

Moša, sin Avram, Jevrej, srednjeg rasta, crnih očiju, crnih obrva, crne brade.

Solomon, sin Moše Mauro,⁶³ Jevrej, visoka rasta, crnih očiju, crnih obrva, crne brade.

Isak, sin Moše, zarobljen, Jevrej, visoka rasta, crnih očiju, crnih obrva, crne brade.

Isak, sin Abrama, srednjeg rasta, crne je brade.

Benjamin, sin Jasefike, Jevrej, srednjeg rasta, svijetlokestenjaste brade.

Avram, sin Jakova, Jevrej, crnih očiju, crnih obrva, niskog rasta.

Moša, sin Avrama, Jevrej, visoka rasta, crnih obrva, crnih očiju.

Moša, sin Jakova, Jevrej, srednjeg rasta, bijele brade, crnih očiju.

Moša, sin Jakova, Jevrej, srednjeg rasta, nesređene brade.

Samuel, Beliko (?) sin Moše, Jevrej, srednjeg rasta, plavih očiju, crnih obrva.

Jakov, sin Moše, Jevrej, srednjeg rasta, plavih očiju, žućkaste brade.

Jakov, sin Avrama, Jevrej, srednjeg rasta, bijele brade, crnih očiju.

David, sin Moše, Jevrej, srednjeg rasta, crnih obrva, crnih očiju, crne brade.

Haron, sin Isaka, Jevrej, visoka rasta, svijetlih crnih obrva, crne brade.

Isak, sin Jakova, Jevrej, svijetlosmeđih očiju, bijele brade.

Novodoseljeni u kadiluk Sarajevo, dodatak novodoseljenim.

Isak, sin Moše, srednjeg rasta, crne brade i crnih obrva.

Benjamin, sin Abrama, visok crne brade, svijetlosmeđih očiju, zarobljen.

Srednja kategorija džizje⁶⁴

Grupa Jevreja u Sarajevu

Jošua, sin Solomona, crnih očiju, crnih obrva, srednjeg rasta, bijele brade.

Mojsije *Beograđanin*, sin Montisa, srednjeg rasta, očiju boje neba, crnih obrva, sijede brade.

---

63 Ortografija je pisana: *مورو* i moguće ju je čitati kao Moro i Mauro. Opredijelili smo se za varijantu Mauro, premda se obje koriste podjednako i asociraju na izravno porijeklo iz Španije.

64 MAD.d, 1438. Ovdje je korištena konstrukcija: *طائفه يهود در سراي*

Sabataj, sin Vojina,⁶⁵ srednjeg rasta, crne brade, crnih očiju.
Solomon, sin Abrama, srednjeg rasta, plavih očiju, žute brade.
Mošo, sin Avrama, tamnosmeđih očiju, crnih obrva, srednjeg rasta, crnih brkova.
Reva,⁶⁶ sin Isaka, crnih obrva, crnih očiju, crne brade.
Isak, sin Vidhana(?), srednjeg rasta, žute brade, svijetlosmeđih očiju, svijetlih obrva.
Danijal, sin Isaka, srednjeg rasta, crnih očiju, izborane brade.
Jehudi, sin Danijala, srednjeg rasta, crnih očiju, crne brade.

Najviša kategorija džizje

Grupa Jevreja nastanjenih u Jevrejskom domu⁶⁷ u Sarajevu

Moša, sin Avrama, *trgovac*,⁶⁸ visoka rasta, crnih očiju, crnih obrva, nesređene brade.
Avram, sin Jasefa, pripada Moši, plavih očiju, crnih obrva, srednjeg rasta.
Avram, sin Moše, *trgovac*, srednjeg rasta, crnih očiju, crnih obrva, nesređene crne brade.
Solomon, sin Moše, niskog rasta, crnih očiju, crnih obrva, crne brade.
Rafail, sin Isaka, visoka rasta, žute brade, plavih očiju.
Jasefiko, sin Sadeka, srednjeg rasta, prosjede brade.
Jasef, sin Benjamina, srednjeg rasta, svijetlokestenjaste brade, plavih očiju.
Santo, sin Davida, srednjeg rasta, crnih očiju, crnih obrva, nesređene brade.

b) Popis Jevreja 1694/95. godine.⁶⁹

Popis Jevreja u gradu Sarajevu nastanjenih u *Jevrejskom domu*, u kojem se navode imena jevrejskog stanovništva koje podliježe plaćnju džizje, pisano 1106. godine.

Mendeš, sin Jakova, srednjeg rasta, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
Jakov, sin Moše, srednjeg rasta, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.
Abram, sin Isaka, srednjeg rasta, crnih očiju, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

65 Ovu ortografiju moguće je čitati na dva načina: Vojin i Vujin.

66 Na osnovu ortografije moguća su tri slična rješenja: روا, ررا, روا.

67 MAD.d, 1439. U ovom slučaju izvorno: ساکنان بیت اليهود در سراي طائفه يهود عن ساکنان بیت اليهود در سراي

68 Ortografiju kako je pisana (حار) moguće je čitati na dva načina: *tüccar i neccar*.

69 MAD.d, 1213. Hidžretska 1106. godina kada je nastao izvor počinjala je 22.08.1694., a završila 12.08.1695. Ovdje u ovom izvoru upotrijebljena konstrukcija: ,, ميدينه سرايده بيت ,, . "اليهود ساکن اولان ."

Jakov, sin Samuila, niskog rasta, crnih očiju, crne novoizrasle brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Moša, sin Davida, srednjeg rasta, svijetlokestenjaste brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Moše, srednjeg rasta, svijetlokestenjaste brade, nastanjen u Jevrejskom domu u spomenutom gradu.

Avram, sin Moše, crnih očiju, nesređene brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Avrama, srednjeg rasta, svijetlosmeđih očiju, golobrad, nastanjen u spomenutom Domu (Jevreja).

Isak, sin Moše, srednjeg rasta, vrane brade, crnih očiju, nasatnjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Mordohaja, srednjeg rasta, crnih očiju, crne novoizrasle brade, nasatnjen u Jevrejskom domu.

Benjamin, sin Isaka, niska rasta, crnih očiju, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.

Moša, sin Isaka, srednjeg rasta, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.

Gurin, sin Elija, srednjeg rasta, crnih očiju, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Rafaila, niska rasta, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.

Avram, sin Arslana, niska rasta, golobradi Jevrej, nastanjen u Jevrejskom domu, u gradu Sarajevu.

Moša, sin Jakova, visoka rasta, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Arslana, niska rasta, golobrad, plavih očiju, nastanjen u Jevrejskom domu.

Moša, sin Solomona, srednjeg rasta, crnih očiju, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Arslan, sin Danijala, srednjeg rasta, svijetlokestenjaste brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Avram, sin Jakova, niskog rasta, crne brade, crnih očiju, nastanjen u Jevrejskom domu.

Sadek, sin Josefika, srednjeg rasta, crnih obrva, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Josefiko, sin Sadeka, visoka rasta, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Isak, sin Josefika, visoka rasta, rijetke žute brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Rafajila, niskog rasta, crnih očiju, nastanjen u Jevrejskom domu.

Jakov, sin Josefika, srednjeg rasta, crnih očiju, crnih obrva, nastanjen u Jevrejskom domu.

Avram, sin Davida, srednjeg rasta, crne nesređene brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Avram, sin Jakova, srednjeg rasta, žute brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

- Isak, sin Jakova, srednjeg rasta, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Solomon, sin Avrama, srednjeg rasta, žute brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Moša, sin Avrama, visoka rasta, crnih očiju, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Avram, sin Isaka, srednjeg rasta, plavih očiju, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- (H)adži(?) Ezre, sin Isaka, niskog rasta, crnih očiju, crnih obrva, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Avram sin Josefa, srednjeg rasta, žute brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Moše, sin Avrama, visoka rasta, crne nesređene brade nastanjen u Jevrejskom domu.
- Jakov, sin Nadana(?), srednjeg rasta, riđe novoizrasle brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Belir, sin Elija, srednjeg rasta, crnih obrva, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Haron, sin Isaka, visoka rasta, crne nesređene brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Arslan, sin Jakova, svijetlosmeđih očiju, svijetlokestenjaste brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Solomon, sin Moše, srednjeg rasta, crnih očiju, nesređene brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Danijal, sin Isaka, srednjeg rasta, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Jusef, sin Davida, visoka rasta, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Moša, sin Avrama, visoka rasta, crnih očiju, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Josoda, sin Solomona, crnih očiju, crnih obrva, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Solomon, sin Moše, visoka rasta, rijetke brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Moša Mauro, sin Jakova, srednjeg rasta, crnih očiju, crne nesređene brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Solomon, sin Josefa, srednjeg rasta, crne brade, bankar Jevrej, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Mendeš, sin Ejlija, srednjeg rasta, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.
-
- Arslan, sin Jakova, srednjeg rasta, bijele brade, crnih očiju, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Benjamin, sin Josifa, niskog rasta, svijetlokestenjaste brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Moša, sin Jakova, srednjeg rasta, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
- Moša, sin Benjamina, niska rasta, crnih očiju, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.

Moša, sin Jakova, srednjeg rasta, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
Jakov, sin Danijala, srednjeg rasta, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
Solomon, sin Isaka, srednjeg rasta, crne brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
Danijal, sin Moše, srednjeg rasta, bijele brade, nastanjen u Jevrejskom domu.
Avram, sin Solomona, sredenjeg rasta, crnih očiju, crnih obrva, golobrad, nastanjen u Jevrejskom domu.

c) Popis Jevreja 1695/96. godine⁷⁰

*Mahala Jevrejskog doma*⁷¹

Arslan, sin Danijala;
Solomon, sin Avrana;⁷²
Arslaniko, sin Jakova;
Gaurin, sin Ejlja;
Abram, sin Moše;
Hajdariko, sin Solomona;
Jakov, sin Abrama;
Abram, sin Jehuda;
Mentes, sin Abrama;
Josefiko, sin Sauna;⁷³
Jakov, sin Mentesa;
Sauna, sin Josefika;
Isak, sin Moše;
Abram, sin Isaka;
Menhad, sin Benje(?);
Dragić, sin Radojice;⁷⁴
Jalin, sin Ejlja;
Isak, sin Josefika;
Josefiko, sin Sadeka;
Sadek, sin Josefika;
Leđer, sin Samta;

---

70 MAD.d, 1214.

71 Ne postoje nikakva dodatna pojašnjena izuzev naslova: „محلہ بیت یہود“ - *Mahalle-i Beyt-i Yahūd*.

72 Ortografski izgled imena daje عوران, mada mislimo da bi trebalo عورام - Avram.

73 Ime je pisano u obliku صاون te smo ga tako i čitali. Malo kasnije se ponavlja isti oblik.

74 Ovo ime je pisano (دراغ ولد رادويحه) ni po čemu ne odaje utisak da je riječ o Jevreju, premda nije isključeno da se negdje već prethodno, prije dolaska u Sarajevo asimilirao i naturalizirao. Ili je riječ o licu koje se naprosto infiltriralo u grupu Jevreja u njihovom kolektivnom smještaju.

Jakob, sin Rafaila
Jehuda,⁷⁵ sin Jakova;
Jakov, sin Judada;⁷⁶
Benjamin, sin Isaka;
Jakov, sin Moše;
Solomon, sin Moše;
Abram, sin Josefika;
Moša, sin Abrama;⁷⁷
Josifko, sin Abrama;
Moša, sin Benjamina;
Josefiko, sin Davida;
Liha, sin Jakova;
Abram, sin Jakova;
Moša, sin Abrama;
Solomun, sin Abrama.

Mahala *Bardakčije*, pripada s.(pomenutom Sarajevu)

Istanoš, sin Avrama;
Salnavin, sin Abrama.

Popis džizje iz 1695/96. godine.

Mahala Jevrejskog doma,⁷⁸ nastanjeni u Sarajevu

Mendeneš, sin Ejlija, nesređene brade, Jevrej.
Avram, sin Moše, crne nesređene brade.
Jakov, sin Avrama, srednjeg rasta, golobrad.
Avram, sin Mahojla, niskog rasta, crne brade.
Moša, sin Avrama, crnih očiju, crne brade.
Benjamin, sin Josifa, niskog rasta, svijetlosmeđe brade.
Solomon, sin Moše, srednjeg rasta, nesređene brade.
Jako, sin Mordohaja, srednjeg rasta, crne nesređene brade.
Avram, sin Josifa, srednjeg rasta, žute brade.
Moša, sin Avrama, crnih očiju, nesređene brade.

---

75 Ortografski oblik je يهودا.

76 Ortografski je بوداو,بوداد i moguće dvojako rješenje: Judav i Judad.

77 Ortografski je Ibram (ايرام), no mislim da je riječ o imenu Abram, kao i kod narednog imena.

78 O ovom slučaju upotrijebljena je konstrukcija: محله بيت اليهود ساكن در سراي

Jako, sin Ismaela(?), srednjeg rasta, crnih očiju.
Mendeš, sin Jakova, srednjeg rasta, crne brade.
Josefiko, sin Sadeka, visokog rasta, bijele brade.
Isak, sin Josefika, visokog rasta, rijetke žute brade.
Sadko, sin Josefika, srednjeg rasta, crne brade.
Avram, sin Isaka, srednjeg rasta, crne brade.
Moša, sin Avrama, visokog rasta, crne brade.
Palidir(?), sin Ejlija, srednjeg rasta, crne brade.
Moša, sin Solomona, srednjeg rasta, crne brade.
Jakov, sin Rafaela, niskog rasta, golobrad.
Drugi, Jakov sin Rafaela, crnih očiju, golobrad.
Avram, sin Isaka, srednjeg rasta, crne brade.
Josef, sin Davida, visokog rasta, bijele brade.
Isak, sin Moše, srednjeg rasta, rijetke brade.
Hajdariko, sin Zolmona,⁷⁹ rijetke brade.
Solomon, sin Ejliješe?, bradat.⁸⁰

DEVELOPMENT OF JEWISH COMMUNITY IN SARAJEVO BY END 17TH CENTURY

Abstract:

The formation and development of the Jewish community in Sarajevo is accompanied by numerous uncertainties to which answers that could eliminate the doubts arising from individual interpretations have not been found yet. The author chronologically follows the news in published sources of various provenances, critically questions some of the already accepted opinions in historical literature, but also compares them with unpublished sources, both with those that were partly used in the literature and with those yet unknown or not sufficiently explored. This approach resulted in two separate components. The first is of dominantly synthetizing and critical character with the elements of a new original perspective, while in the second one, the author presents a census of Sarajevo's Jews from the end of the 17th century, which may serve as an argumentation for some of the theses deriving out of this paper.

Key words: Sarajevo, Jewish, Siyavush Pasha, Beit-il Yehud, Jewish census

---

79 Vjerovatno je ovdje Solomon, ali je vrlo jasno ortografski pisano kao زلمون

80 Za razliku od većine drugih, ovdje nije navedena boja ili vrsta brade.